

Καζαντζάκης – Δάντης: Η θεία κωμωδία

Για κάποιον που ασχολείται και με τη μετάφραση, τα διάφορα μεταφραστικά μοντέλα έχουν μια αξία κάθαρσης και απελευθέρωσης: στην προοπτική μιας πρόδηλης αισθητικής αναζήτησης, όπου συμπυκνώνονται φιλοσοφικές και κειμενικές διαστάσεις καθεμία από τις οποίες υπόκειται σε μια σύνθετη φιλολογική συζήτηση, όποιος μεταφράζει μπορεί να αντιληφθεί με ποιο τρόπο η εσωτερική συνέπεια και η δύναμη του ποιητικού λόγου γεννιέται από τη θέληση να μεταμοσχεύσει τα σημεία του κειμένου μέσα στον «προστατευόμενο τόπο» του Σύγχρονου, όπου ακόμα και εκείνα τα δυσεπίλυτα αινίγματα εκρήγνυνται αέριαι στο περιπεπλεγμένο δίχτυ του αντι-κειμένου: και τότε, η προσπάθεια ερμηνείας σημαίνει αδυναμία κατανόησης. Περισσότερο από κατανόηση, σημαίνει πράξη: η δημιουργία ενός κειμένου στη συνείδηση του μεταφραστή περνά από το ίδιο πλέγμα υπαιγμών που κατακλύζουν τον αναγνώστη στη μητρική γλώσσα. Αποστολή του μεταφραστή είναι η μεταμόσχευση των γκρίζων περιοχών σ' έναν άλλο αστερισμό σημείων, χωρίς η αρετή της βαρύτητάς τους να χάνει την ώσμωση γύρω από τη μονάδα-άτομο.

Ας αρχίσουμε λοιπόν το ταξίδι μας από την εικόνα του μεταφραστή ως πρώτου και βαθιού αναγνώστη του κειμένου, μια μοναδική φιγούρα μάρτυρα του χρόνου: από τον Νίκο Καζαντζάκη. Σ' αυτόν η αισθητική του κειμένου του Δάντη μετατρέπεται σε ερμηνευτική στρατηγική. Ο Καζαντζάκης μεταφράζει αναζητώντας τη στιγμή κατά την οποία μια συγκεκριμένη οπτασία του δαντικού κόσμου μεταμορφώνεται σε ποιητική λάμψη· τη στιγμή κατά την οποία ο ποιητής επισκέπτεται, και θα επισκέπτεται για πάντα, τους αναγνώστες.

Έτσι, όταν αρχίζει να μεταφράζει στα ελληνικά τη *Θεία Κωμωδία*, ο Καζαντζάκης δημιουργεί ένα παράδειγμα αρχαϊκής συμβίωσης ανάμεσα στη φύση και τη σκέψη.

Στη δίνη της γλώσσας, στην Κόλαση, στο Καθαρτήριο και στον Παράδεισο, τα Κάντι επικοινωνούν μεταξύ τους μέσα από τις αισθήσεις, τα πάθη, τις αλληγορίες, τα σύμβολα, τα τοπία, τον έρωτα, τον πόθο, ξεφεύγοντας από τη διάσταση «χρόνος».

Για τον μεταφραστή Καζαντζάκη, κάθε πράξη επικοινωνίας ξεκινά από μια προϋπόθεση αθωότητας: αν ένα κείμενο είναι δυσνόητο, ο λόγος δεν βρίσκεται

στην ανθρώπινη κακεντρέχεια αλλά σε μια υπερφυσική παρέμβαση. Αν λείψει η προϋπόθεση της έννοιας, ολόκληρο το οικοδόμημα θα καταρρεύσει.

Από τη στιγμή που η κατανόηση της γλώσσας είναι ένα πολιτισμικό γεγονός που βασίζεται στην ιστορία, κάθε πράξη κατανόησης είναι μια δεύτερη γραφή, που συνεπάγεται την αποκωδικοποίηση των διαφόρων επιπέδων του κειμένου: από το αναφορικό στο συμβολικό, περνώντας από το σμάρι των μεταφορών και των αλληγοριών. Κάθε γλωσσική διαδρομή λειτουργεί μεικτά: συντακτικές ακολουθίες των οποίων η τελική κατάληξη είναι η τήξη ανάμεσα στο κείμενο και τα συμφραζόμενα, η παρουσίαση του νοήματος στο χωρόχρονο, το εσωτερικό θέατρο της έννοιας.

Poscia ch'io v'ebbi alcun riconosciuto,
vidi e conobbi l'ombra di colui
che fece per viltà il gran rifiuto.
Incontanente intesi e certo fui
Che questa era la setta de' cattivi,
a Dio spiacenti ed a' nemici sui.

(*Inferno*, III, 58-63)

Σα μερικούς ξεχώρισα στο ασκέρι,
είδα κι απείκασα τον ίσκιο εκείνου
που από αναντριά το μέγα φώναξε όχι!
Κι ευτύς βαθιά κατάλαβα και βρήκα,
το τιποτένιο ετούτο ψυχολόι,
σιχαμερό στο Θεό και στους οχτρούς του.

(*Κόλαση*, 3, 58-63)

Ένας άλλος παράγοντας που αναδύεται στη μετάφραση της *Θείας Κωμωδίας* είναι το γεγονός ότι η ερμηνεία στη μεταφραστική διαδικασία δεν βασίζεται μόνο στην έμπνευση αλλά και σε μια μακρά παράδοση δαντολογικών μελετών. Μελετώντας και μεταφράζοντας Δάντη, ο Καζαντζάκης αντιμετωπίζει όχι μόνο τη χριστιανική καθολική φιλοσοφία αλλά και τα σύμβολα, τα μοτίβα, τους υπαινιγμούς και τους πρωταγωνιστές, ολόκληρη τη χριστιανική γνώση που παρουσιάζεται στο έργο: το αμάρτημα, τη μετάνοια, τη φιλοσοφία της συγχώρεσης και του ελέους.

Πάθος, επιθυμία, υπομονετική άσκηση πραγματικής κατανόησης. Πράξη αγάπης για το κείμενο που τον σπρώχνει να ερευνήσει τους μαιάνδρους, να αναζητήσει τη δύναμη, να υπογραμμίσει τις συγγένειες. Πνευματική προσπάθεια ερμηνείας που σέβεται τη διαφορετικότητα, αλλά ταυτόχρονα διατηρεί την ταυτότητά της. Έτσι δημιουργεί ο Καζαντζάκης όταν μεταφράζει τη *Θεία Κωμωδία*.

Σημαντικό στοιχείο για τον Καζαντζάκη είναι η προσοχή που δείχνει για το

κείμενο στα ελληνικά και την ελληνική κουλτούρα. Καταργώντας την ιεραρχία ανάμεσα στο πρωτότυπο και τη μετάφραση, κινείται προς μια αυτονομία, μια αναγνώριση της δημιουργίας του, που δεν θέτει υπό συζήτηση τη γενική λογοτεχνική και επικοινωνιακή του χειραφέτηση. Το γεγονός αυτό του επιτρέπει να απελευθερωθεί από την υποταγή στο αρχικό κείμενο και να δώσει θέση σε μια ερμηνευτική που θα καθιστά τη μετάφραση δημιουργικό έργο. Οι ιστορικοί και κοινωνικοί δεσμοί με τη γλώσσα και την κουλτούρα αποτελούν μια «πολιτική» επιλογή, που εντάσσεται στην κριτική κατασκευή της διαφορετικής ταυτότητας όπως στη διαμόρφωση, διατήρηση ή ανατροπή του λογοτεχνικού είδους.

Ο Καζαντζάκης στη στρατηγική της ομαλής ροής, της σύνθλιψης και της μη ορατότητας αντιτάσσει μια στρατηγική αντίστασης, αντίστασης στη διαφορετικότητα και την εναλλαγή· αντιτάσσει δηλαδή τη δημιουργία ενός άλλου κειμένου, μεταφρασμένου και όμως πρωτότυπου, που ανοίγει μια άλλη προοπτική στη συνύπαρξη διαφορετικών πολιτισμών.

Ο γνωστός γλωσσολόγος και μελετητής Μπενβενούτο Τερρατσίνι υποστηρίζει ότι ο μεταφραστής πρέπει να αναζητά περισσότερο την ισοδυναμία παρά την ταυτότητα και ότι η μετάφραση δεν είναι η φορμαλιστική αναπαραγωγή της γλώσσας του άλλου αλλά η μεταφορά από έναν τύπο κουλτούρας σε έναν άλλο. Αυτή η θέση μπορεί να βρει εφαρμογή στη μετάφραση του Καζαντζάκη της *Θείας Κωμωδίας*.

Amor, ch'al cor gentil ratto s'apprende,
prese costui della bella persona
che mi fu tolta; e il modo ancor m'offende.
Amor che a nullo amato amar perdona,
mi prese del costui piacer si forte
che, come vedi, ancor non m'abbandona.
Amor condusse noi ad una morte:
Caina attende chi a vita ci spense.
(Inferno, V, 100-109)

Αγάπη, που γλυκές καρδιές φουντώνει,
τούτον για τ' όμορφο άναψε κορμί μου
που εχάθη, και το πώς ντροπιάει με ακόμα.
Αγάπη, που τον αγαπό τον βιάζει
ν' ανταγαπάει, γι' αυτόν με πήρε τόσο
σφοδρή, που ακόμα, ως βλέπεις, δε μ' αφήνει.
Αγάπη στο ίδιο οδήγησέ μας μνήμα:
γραφτό στον που μας σκότωσε η Καΐνα.
(Κόλαση, 5, 100-109)

Μερικές φορές η πρακτική της υπερ-μετάφρασης, άλλες φορές η υπο-μετάφραση, έχουν ως αποτέλεσμα να ελαττώνεται η πολυπλοκότητα και η σκοτεινή ασάφεια του κειμένου, καθιστώντας το περισσότερο γραμμικό, σύμφωνα με τη δική του υφολογική προδιάθεση. Εξάλλου, αυτή η διαδικασία της προκλητικής και δημιουργικής ερμηνείας οδηγεί όχι σε μια «υπηρεσία» αλλά σε μια ανακατασκευή του πρωτότυπου.

Η απόδοση του Καζαντζάκη της *Θείας Κωμωδίας* φαίνεται να ξεπερνά το ίδιο το όριο της μετάφρασης, προσφέροντας ένα παράδειγμα ομοιογενούς και ενιαίας γλώσσας, δηλαδή ένα κείμενο που γίνεται μεταφορά της ενότητας του μεταφρασμένου *Liber*, πέρα από τις σχολαστικές διακρίσεις ανάμεσα στη *nugae* και την *doctrina*, ανάμεσα στο λυρισμό και τη μυθολογία. Μια υπόθεση μελέτης της απόδοσης του Καζαντζάκη δεν θα πρέπει να απομακρύνεται από τα κριτικο-ερμηνευτικά χαρακτηριστικά ως εισαγωγή στον μεταφραζόμενο ποιητή. Έχουμε όμως και την αίσθηση ότι για το μεταφραστή άλλοι, περισσότερο επείγοντες προβληματισμοί οδήγησαν στην επιλογή του συγγραφέα, πέρα από το ερμηνευτικό και το γνωστικό ενδιαφέρον. Επρόκειτο ίσως για παρορμήσεις ποιητικής, τεχνικής και γλώσσας, ή, ακόμα καλύτερα, ρητορικής.

Η μετάφραση του Καζαντζάκη δεν είναι μια μετάφραση-εισαγωγή στην ανάγνωση του Δάντη αλλά κυρίως μετασχηματισμός του αρχικού κειμένου, δηλαδή μετάφραση-κείμενο. Ως κείμενο, η απόδοση του Καζαντζάκη εγείρει πολλαπλά ερωτήματα, ξεκινώντας από τη θέση που έχει η μετάφραση στην παράδοση των μεταφράσεων των ποιητών γενικά και των μεταφράσεων του Δάντη ειδικά. Σ' αυτή την κατεύθυνση, θα πρέπει να σημειώσουμε την ιδεολογική και προγραμματική αξία της επιλογής του Καζαντζάκη, ο οποίος δεν είχε πάντα ξεκάθαρη την αίσθηση της μετάφρασης ως σχέση ανάμεσα σε συστήματα κουλτούρας και γλώσσας.

“Ο frati”, dissi “che per cento milia
perigli siete giunti all’occidente,
a questa tanto picciola vigilia
de’nostri sensi ch’è del rimanente,
non vogliate negar l’esperienza,
di retro al sol, del mondo senza gente.
Considerate la vostra semenza:
fatti non foste a viver come bruti,
ma per seguir virtute e canoscenza”.
(*Inferno*, XXVI, 112-120)

Αδέρφια μου, που από εκατό χιλιάδες
 κιντύνους, κράζω, φτάσατε στη δύση,
 στην τόσο πια μικρή που μένει αγρύπνια
 του νου και του κορμιού, μην αρνηθείτε,
 τον ήλιο ακολουθώντας, να γνωρίστε,
 στα πέρατα, τη γης χωρίς ανθρώπους.
 Το ευγενικό σας σπέρμα μην προδώστε:
 Σεις δεν πλαστήκατε σα ζα να ζείτε,
 Μα γνώση κι αρετή ν' ακολουθάτε!
 (Κόλαση, 26, 112-120)

Ο ιδεολογικός-ποιητικός λόγος που ωθεί τον Καζαντζάκη προς τον Δάντη είναι αρκετά σύνθετος και, φυσικά, δεν εξαντλείται στους γενικούς όρους της μετάφρασης ως σύγκρισης. Ο Καζαντζάκης επιλέγει τον Δάντη ίσως και από ένα αίσθημα αδήλωτης υπερηφάνειας, ακριβώς επειδή ο Φλωρεντίνος υπήρξε ο μεγαλύτερος από τους ποιητές.

Σε μια επιστολή του Κάτουλλου υπάρχει διάκριση ανάμεσα στο *expromere*, «παραγωγή, πρωτότυπη δημιουργία», και το *exprimere*, «μετάφραση». Δεν θα πρέπει να αποκλείουμε ότι στην παραγωγή, την πρωτότυπη δημιουργία, στο *expromere* του Καζαντζάκη, βρίσκεται η αυθεντικότητά του.

Φτάνω στο τέλος, παραφράζοντας ορισμένα σχόλια του Μπόρχες, από την πρώτη από τις επτά διαλέξεις που έδωσε για τον Δάντη μεταξύ 1ης και 9ης Αυγούστου 1947 στο Θέατρο Coliseo του Μπουένος Άιρες. Θέλω μόνο να επιμείνω στο γεγονός ότι κανείς δεν έχει το δικαίωμα να στερηθεί τη χαρά της *Θείας Κωμωδίας*, τη χαρά της ανάγνωσης με τρόπο αθώο. Μετά θα έρθουν τα σχόλια, η επιθυμία να γνωρίσουμε το νόημα κάθε μεμονωμένου μυθολογικού υπαινιγμού, να δούμε πώς ο Καζαντζάκης πήρε τους στίχους του Δάντη και τους άλλαξε μεταφράζοντάς τους. Αλλά στην αρχή πρέπει να διαβάσουμε το ποίημα του Δάντη με την πίστη ενός παιδιού, να εγκαταλείψουμε τον εαυτό μας σ' αυτό, κι αυτό θα μας συνοδεύσει σ' όλη μας τη ζωή. Είναι πολλά χρόνια που η *Θεία Κωμωδία* με συνοδεύει, και ξέρω ότι αν τη διαβάσω αύριο θα βρω πράγματα που ως τώρα δεν είδα. Ξέρω ότι αυτό το βιβλίο θα διαρκέσει πολύ περισσότερο απ' τα ξενύχτια μου κι από τα δικά σας ξενύχτια.

A B S T R A C T

FIVOS GIKOPOULOS: Kazantzakis – Dante: *The Divine Comedy*

After a few general considerations on literary translations and the difficulties that the translator could find in the poetic texts, we draw the image of Nikos Kazantzakis as a unique figure of testimony of the time.

Facing the linguistic problems of Dante's text, the *Canti* in the translation of Kazantzakis overcome the dimension of time through senses, passions, allegories, symbols, landscapes, love, desire.

Every linguistic aspect has a double rule: syntactic frequencies that fuse between the text and the context, the presence of the sense in the space-time and the interior theatrical aspect of meaning.

A very important element for Kazantzakis is his focus on the text in the greek language and culture. Abolishing the hierarchy between the original and its translation, he moves on to textual autonomy, to a recognition of his creation without elaborating further on his general literary value. His historical and social relations with the language and the culture constitute a "political" choice and these are incorporated in the critical construction of the different identity of the text.

Sometimes, under the practice of the hyper-translation or the hypo-translation, he arrives at reducing the complexity of the text according to his stylistic availability. This procedure of such a provocative and creative interpretation is not only a "service" but a reconstruction of the original. This is not a translation-introduction moved to read Dante, but a transformation of the original; in other words it is a translation-text.

The ideological-poetic writing that leads Kazantzakis to Dante is a very complex one and, of course, he doesn't aim at a comparison of the original and the translation. Perhaps Kazantzakis chose Dante out of pride because the Florentine was the biggest of the poets.